

Joanna Kamper-Warejko

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Pieśni bożonarodzeniowe w luterańskim kancjonale toruńskim

Przedmiotem niniejszego artykułu jest omówienie zwartego tematycznie zespołu pieśni, który zamieszczono w jednej z edycji toruńskiego kancjonału – wydrukowanej u progu XVII wieku (1601¹) i ostatniej, która ukazała się za życia redaktora śpiewnika – kaznodziei luterańskiego zboru toruńskiego – Piotra Artomiusza. Przyjrzenie się genezie i językowi utworów oraz prześledzenie ewentualnych zmian, jakie wprowadzono w stosunku do wcześniejszych wydań tekstu, służą ogólnemu celowi, jakim jest zaobserwowanie w dawnej polszczyźnie zakresu i charakteru przemian będących efektem zetknięcia się kultury polskiej z myślą reformacyjną.

Warto nadmienić, że w dawnym Toruniu owe przemiany wyraźnie widoczne były na polu wydawniczym. Znany badacz historii Kościoła katolickiego profesor Tadeusz Glemma zauważa, że miasto w drugiej połowie XVI wieku przewyższa pod względem produkcji wydawniczej Gdańsk, a owocem tego jest ponad 100 druków, które ukazały się w tym stuleciu w toruńskiej oficynie, z czego większość w języku polskim² [Glemma 1934: 77–78; por. Jarzębowski

---

1 Egzemplarz tekstu znajduje się w toruńskiej Książnicy Kopernikańskiej, w dziale starodruków (sygn. 110506).

2 Drukarnia toruńska działała z przerwami w drugiej połowie XVI wieku. W pierwszym roku funkcjonowania ukazało się sześć pozycji (pierwszy druk w 1569 roku [za: Jarzębowski 1969: 21, 29]), po zamknięciu i latach przerwy objął ją w 1581 roku Melchior Nehring, a od 1587 roku teksty wychodzące w toruńskiej oficynie są sygnowane nazwiskiem kolejnego drukarza – byłego czeladnika Nehringa – Andrzeja Koteniusza, któremu w czasie jego czternastoletniej działalności przypisano imponującą liczbę druków – ponad 90 [Jarzębowski 1969: 9]. Działalność Koteniusza przypada na lata świetności miasta, czas, w którym historycy odnotowują m.in. silne wpływy władz Torunia w obronie protestantyzmu i ich znaczącą rolę w dążeniu do kompromisu i złagodzenia sporów religijnych (1587–1629

1969: 8]. Drukarnia popularyzująca teksty w języku polskim służyła potrzebom szkoły (np. druk trójjęzycznego słowniczka *Nomenclator... Artomiusza* w 1591 roku i dwie edycje *Wokabularza... w 1590 i 1596*), odegrała też jednak znaczącą rolę w dziejach protestanckiego piśmiennictwa polskiego. Jak pisze Leonard Jarzębowski,

[n]ajsilniejszy jednak wydzźwięk ideologiczny w czasach Koteniusza przejawiał się nadal w akcji reformacji, której dowodem są liczne wzmianki o publikowanych, a dziś już nie uchwytnych katechizmach Lutra w polskim tłumaczeniu, szereg wydań kancjonałów Artomiusza, *Postylla Kalksteina*, kilkakrotne wydania *Consensus*, antyjezuicki *Respons na upominanie dla Ewangelików*, *Podpora Konfederacyjej*, pisma kalwińskie Mikołajewskiego (pseud. Krzyski), Chrzastowskiego, Grzegorza z Żarnowca. [Jarzębowski 1969: 11]

Większość tych druków ukazała się w ciągu niespełna 20 ostatnich lat XVI stulecia. Do nich należał też wspomniany przed chwilą interesujący nas kancjonał, którego najwcześniejsze i zapewne pierwsze wydanie zachowało się z roku 1587³.

1. Wprowadzenie

Podstawą materiałową szkicu – jak już wcześniej wspomniałam – jest egzemplarz śpiewnika z 1601 roku, trzecia edycja tekstu, licząc od pierwszego wydania, zatytułowana *CANTIONAL To ieŝt Pieŝni Krzeŝciańskie ku chwale Bogá w Troycy Jedyneŝo y poćieŝze wiernych iego. Porzádkiem nie tylko ŝlufznych ále teŝ z pilnoŝciá wielká nád piérwŝe wydánia nie bez correctury znaczonej wypuŝczone. Z przydániem Pioŝneczek pewnych y Pŝalmow niektórych wieć y Modlitw niemáło*⁴. Pieśń religijna śpiewana w języku narodowym zajmowała

---

[por. Naworski 1994: 113–129]. W 1598 roku oficyna uznana została za urzędową drukarnię miejską i przyłączona do gimnazjum (zresztą już od 1581 roku służyła szkole, była ważnym ogniwem w propagandowych przygotowaniach reformy oświatowej ówczesnego burmistrza – Henryka Strobanda [Rietz 1982: 41–42]). Przeniesiona jeszcze za czasów Koteniusza do budynku przy ul. Franciszkańskiej, działała tam do początków XIX wieku (do 1829 roku [por. Salmonowicz 1994: 243]).

3 Wątpliwości związane z datą ukazania się pierwszego wydania śpiewnika – podanym przez Efraima Oloffá rokiem 1578 – przekonująco rozwiewa Leonard Jarzębowski (przerwa w działalności drukarni i brak wzmianki o znanym nam wydaniu z 1587 roku w dziele Oloffá [Jarzębowski 1969: 7]). Istnienie tej edycji kwestionują też inni badacze, m.in. Jan Pelc [por. Kamper-Warejko 2006: 20].

4 Tytuł podano w pisowni oryginalnej (bez długiego z). Krótki opis tekstu i jego redaktora znalazł się w mojej wcześniejszej pracy [Kamper-Warejko 2006: 17–22]. Nazwisko Artomiusza

w zborach protestanckich uprzywilejowane miejsce, a jej popularyzacji miały służyć, ukazujące się od połowy XVI wieku⁵, zbiory tekstów przeznaczone do codziennych praktyk religijnych [Kamper-Warejko 2006: 16–17, 21]. Historycznej wartości przydaje śpiewnikom, przez protestantów zwanym *kancjonalami*⁶, wzbogacanie tekstów zapisem nutowym. Taki zapis dołączono do większości utworów w – wysoko ocenianych przez badaczy literatury innowierczej (m.in. Tadeusza Grabowskiego [por. Kamper-Warejko 2006: 17]) – śpiewnikach redagowanych przez Piotra Artomiusza. W omawianej edycji utrwalono 333 utwory, a układ toruńskiego zbioru pieśni wpisywał się w dotychczasową tradycję. Po początkowych tekstach ułożonych w porządku roku liturgicznego (14 „rozdziałów”, według numeracji to 147 pieśni) następują pieśni na różne okazje, pogrupowane tematycznie (186 pieśni). W tej części śpiewnika wyraźnie możemy jednak wyodrębnić dwa zbiory – pieśni dogmatyczne (od pieśni *O Kościele Bożym*⁷, przez np. *O Krzcie S.*, *O Małżeństwie S.*, *O jedynym Pośredniku*, do *Summy wszystkiego Pisma S.* – to 17 części) i pieśni, które można by nazwać pospolitymi, na różne okoliczności (od pieśni *Czasu powietrza Morowego*, przez m.in. *Pieśni pogrzebne*, *Pieśni poranne*, *Po Obiedzie*, do *Pieśni człowieka utrapionego*, 12 części). Przedzielono je *Psalmami staro i nowego przekładania*. Do śpiewnika dołączono katechizm i 21 modlitw pospolitych (*Pasterstwo domowe*). O porządku zamieszczonych w zbiorze tekstów Artomiusz pisał w *Przedmowie*⁸:

---

pojawia się po raz pierwszy w drugim – poszerzonym względem pierwszego i o pięć lat wcześniejszym od trzeciego – toruńskim wydaniu śpiewnika z 1596 roku. Losy śpiewnika i „transformacje” toruńskiego zbioru w kolejnych stuleciach interesują też historyków [por. Fijałkowski 2000: 130–132].

- 5 Pierwsze zbiory pieśni pochodzą z lat 20. XVI wieku, natomiast znanym nam pierwszym luterzańskim śpiewnikiem w języku polskim był zredagowany przez Jana Seklucjana i wydany w 1547 roku w Królewcu zbiór *Pieśni duchowne a nabożne...*, liczący kilkadziesiąt pieśni [por. Chlebowski 1905: 407; Fijałkowski 2000: 129; Kamper-Warejko 2006: 15–17, por. też Kawecka-Gryczowa 1954].
- 6 Nazwa pochodzi z łac. *cantionale* ‘śpiew’, od słowa *cantio* o tym samym znaczeniu i używana była od połowy XV wieku głównie w Niemczech (niem. *Kantional*, *Gesangbuch*) i Czechach. Początkowo były to zbiory pieśni wykorzystywanych w liturgii, później dodawano też inne teksty. Z czasem w polszczyźnie pozostała jedynie nazwa *kantyczki* (łac. *canticum* ‘monolog, pieśń’ [por. STL 234–235; Nowak-Dłużewski 1966: VII]).
- 7 W tym miejscu i dalej w tekście cytaty podaję w transkrypcji, tj. pisowni zmodernizowanej, zachowującej jednak cechy fleksyjne i wybrane cechy fonetyczne tekstu [por. Górski 1955 – typ B].
- 8 Porządek ten zresztą się nie zmienił w kolejnych edycjach śpiewnika, mogły pojawić się w nich natomiast uzupełnienia (o wydaniu z 1620 roku pisał historyk Paweł Fijałkowski [2000: 134–135]).

Bo naprzód, co się tknie tajemnic zbawienia naszego przedniejszych, od Adwentu począwszy, aż do samych Świątek i Niedziele Trojce S. Piosneczki o tym porządnie najdziesz. To w pierwszej części. Jako zaś druga część, o Kościele Bożym, i sprawach miłego Boga w nim, więc o Krzyżu, Pokucie, i innych powinnościach Krześciańskich, Piosneczki zamyka. Nie zaniechały się i Psalmi Dawidowe, tak starego jako i nowego przełożenia. [...] A przytym wszystkim masz tu i Katechizm z napominaniem domowym do modlitw i inszych powinności Krześciańskich. Na koniec i Modlitwy w roznych a głównych potrzebach się tu włożyły, których nalazło by się było więcej, by się skromności Książ nie dogadzało.

Warto w tym miejscu dodać, że wśród 17 pierwszych zespołów tematycznych w zapowiedzianej przez Artomiusza drugiej części kancjonału odnajdujemy nawiązania do pierwszej części wydanego również w Toruniu, w 1591 roku, *Katechismiku...* (*Mały Katechizm*) Marcina Lutra. Zwięzłe nauki podane przed zasadniczą częścią tekstu, w której rozwija się je w układzie pytanie – odpowiedź, dotyczą następujących tematów: 1. „Pierwsza część nauki Krześciańskiej jest o Zakonie Bożym albo o Dziesięciorgu Bożym przykazaniu” (Art. *O Dziesięciorgu Przykazaniu Bożym*), 2. „Wtóra część nauki Krześciańskiej o Wierze Katholicznej, to jest o wyznaniu Kościoła powszechnego krześciańskiego” (Art. *O Wierze Krześciańskiej*), 3. „Trzecia część Nauki Krześciańskiej. O Modlitwie Pańskiej” (Art. *O Modlitwie Pańskiej*), 4. „Czwarta część Nauki Krześciańskiej. O Krzcie świętym” (Art. *O Krzcie S*), 5. „Piąta część Nauki Krześciańskiej. O Kluczach Kościelnych” i 6. „Szosta część Nauki Krześciańskiej. O Wieczery Pańskiej” (Art. *O Wieczery Pańskiej*)⁹. W oczywisty sposób nawiązuje do niego również zamieszczony na końcu śpiewnika katechizm

9 Paweł Fijałkowski, opisując młodsze wydanie kancjonału Artomiusza (z 1620 roku), doszukuje się w uporządkowaniu tej części śpiewnika „reminiscencji *Konfesji Sandomierskiej*, przyjętej w 1570 r. przez luteranów, kalwinistów i braci czeskich, składającej się m.in. z następujących artykułów: Artykuł i. O Piśmie Świętym, o prawdziwym słowie Bożym [...]. Artykuł v. O chwale, czci i modlitwie, która się czyni Bogu przez jednego pośrednika Krystusa Pana [...]. Artykuł xiii. O pokucie i nawróceniu człowieka ku Bogu [...]. Artykuł xvi. O wierze i o dobrych uczynkach a zapłacie ich i o zasłudze człowieka wiernego. Artykuł xvii. O świętym powszechnym Kościele y o jednej jego głowie. Artykuł xviii. O sługach Kościoła Bożego, o postanowieniu ich i urzędziech [...]. Artykuł xx. O krzcie świętym. Artykuł xxi. O świętej wieczery Pańskiej [...]. Artykuł xxiii. O świętych i o pościech, i o brakowaniu pokarmów [...]. Artykuł xxix. O stanie bezmałżeństwa i o stanie małżeńskim, a gospodarstwie”. Nawiązania te badacz traktuje jako przejaw stworzenia dzieła ponadwyznaniowego, kształtującego życie religijne torunian „w duchu jedności wyznań protestanckich” [por. Fijałkowski 2000: 136, 147–148].

(objaśnienie najważniejszych kwestii wiary w układzie pytanie – odpowiedź). W dalszej części tekstu Marcina Lutra, podobnie jak w drugiej części kancjonalu, podaje się również przykładowe modlitwy codzienne („Poranu wstawszy, przy stole jedząc i na wieczor kładąc się”) oraz dodaje „Kunszt Morowy” – modlitwy i „Piosneczki nabożne”, które chrześcijanin w czasie choroby „używać może” [Luther 1591]. Jak widać, funkcje katechizmu i śpiewnika były podobne. Pieśni utrwały podstawowe prawdy wiary i wiedzę religijną, uzupełniały tym samym przekaz teoretyczny. Powtarzanie treści w połączeniu z melodią niewątpliwie sprzyjało ich zapamiętywaniu.

Do kanonu pieśni liturgicznych należały utwory śpiewane w okresie Bożego Narodzenia. Choć poświadczenia źródłowe są późne, bo pochodzą dopiero z połowy XVI wieku, to wiadomo, że zwyczaj ten praktykowano w kościołach od dawna [Nowak-Dłużewski 1966: VIII]. Na zbiór tytułowych pieśni bożonarodzeniowych, w dalszej części tekstu nazywanych też kolędami¹⁰, składają się utwory tematycznie związane z okresem Bożego Narodzenia, czyli od dnia narodzenia Jezusa do Święta Trzech Króli (dla protestantów). Taki zakres pieśni, zarówno dawniej, jak i dziś nazywanych *kolędami* (por. STL 246), przyjmuje się za redaktorami monumentalnego zbioru *Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI*. To zespołowe opracowanie (1. tom rejestruje teksty, w 2. znalazło się m.in. obszerne opracowanie muzyczne), którego częścią jest też opis języka kolęd i zestawienie wariantów autorstwa Marii Karplukówny [1966], uwzględnia również dwie XVI-wieczne edycje kancjonalu Artomiusza, z 1587 i 1596 roku [Nowak-Dłużewski 1966: 198–212¹¹] i posłużyło tu jako nieocenione zaplecze badawcze. Interesująca nas edycja śpiewnika była przedmiotem badań Teresy Friedelówny, która w jednym ze swoich artykułów zamieściła krótki opis kolęd [Friedel 2013b: 22–29]. W omawianej edycji, z 1601 roku, w trzech zespołach tematycznych zgromadzono łącznie 33 teksty ponumerowane odpowiednio od XVII do XLIX¹²: 1. *Pieśni o Narodzeniu*

10 Źródła pieśni kolędowej nie są związane z kultem religijnym, sięgają pogańskich zwyczajów noworocznych i mają charakter winszujący. Z kulturą chrześcijańską wiąże się kolędę od ok. połowy XIII wieku (danina pobierana w okresie Bożego Narodzenia, później też podarunek). Trudno określić, kiedy nazwa zaczęła oznaczać pieśni o tematyce bożonarodzeniowej. Mirosław Korolko podaje, że nastąpiło to dopiero w połowie XVI wieku, choć w przypadku utworu muzycznego nazwa ta po raz pierwszy pojawiła się nieco wcześniej – w tabulaturze organowej z lat 1537–1548 u Jana z Lublina [Korolko 2005: LV–LIX; por. Nowak-Dłużewski 1966: V–X].

11 We wstępie wspomina się o trzech wydaniach śpiewnika (1578, 1587, 1596 [Nowak-Dłużewski 1966: X, 196]).

12 W wydaniu z 1601 roku, podobnie jak w poprzedzającej je edycji z 1596 roku, w całym tekście jest ciągła numeracja pieśni cyframi rzymskimi. W porównywanym tu pierwszym

z *Máryey Páunny/ Syná Božego Pána y Zbáwiciela nášzego Jezufá Kryštuśá* (27), 2. *Ná dzień Nowego Látá* (3) i 3. *Ná dzień Trzech Krolow* (3). Znalazło się tu ponadto pięć tekstów nieobjętych numeracją (trzy wierszyki i dwie modlitwy liturgiczne – *Collectá*), z czego jeden utwór (*Wierszyk* po pieśni XVII), będący wariantem znanej średniowiecznej pieśni *Chrystus się nam narodził* (o czym będzie jeszcze mowa poniżej), zamieszczono z odrębnym zapisem nutowym. Większość pieśni podano łącznie z melodią, bez nut pozostało w tej grupie 12 tekstów. Nie wszystkie ze wspomnianych 33 utworów możemy – zgodnie z przyjętymi wcześniej założeniami – traktować jako kolędy [por. Friedel 2013b: 23]. Z omówienia wyłączamy dwa psalmy pochwalne 117. i 149. (150.)¹³, wprowadzone w tej części śpiewnika z numeracją XXXIX i XL, oraz dwie pieśni umieszczone w grupie drugiej, czyli na święto Ofiarowania Jezusa w świątyni (*Ná dzień Nowego Látá*). O wydarzeniach powiązanych z historią narodzenia Chrystusa (o zwyczajnym obrzezania w ósmym dniu życia dziecka wspomina piąta strofa, a o ofiarowaniu „do Kościoła Bożego” i spotkaniu z Symeonem – szósta) opowiada tylko pierwsza z trzech podanych tu pieśni – sześciostrofowa pieśń XLIV rozpoczynająca się od słów „Pochwalmyż wszyscy społem Pana Boga z tego, że na świat zesłać raczył Syna iedynego [...]”. To przedruk wydrukowanej w formie ulotki w połowie XVI wieku u Łazarza rękopiśmiennej kolędy, znanej z tzw. kancjonałów składanych *Pieśni o narodzeniu Pańskim I* (teksty krążące w rękopiśmiennych zbiorach protestantów krakowskich znane były też katolikom [por. Nowak-Dłużewski 1966: X, 90, 94]). Pozostałe dwie pieśni można by uznać za *kolędy* w pierwotnym tego słowa znaczeniu – pieśni, będące modlitwą i prośbą do Boga o błogosławieństwo, łaskę oraz pomyślność w życiu doczesnym. Taki charakter ma, przedrukowana z wcześniejszych wydań śpiewnika, wprowadzona tu anonimowo i bez tytułu (co ciekawe i zagadkowe, jest to pierwodruk pieśni, który został przez Artomiusza nieco zmieniony w stosunku do wydrukowanego trzy lata później oryginalnego tekstu poety¹⁴ [por. Friedel 2013a: 62–63, 67; Karplu-

XVI-wiecznym wydaniu z 1587 roku pieśni nie są numerowane (korzystam z fotooffsetowego wydania *Cantional albo Piesni Duchowne. Thorn 1587*, ze wstępem krytycznym, poświęconym głównie sprawom muzycznym, autorstwa Güntera Kratzela (1980).

13 W pierwszym wydaniu śpiewnika psalm o tej samej treści oznaczono numerem 118 (*Pfalm CXVij*, por. karta C2, 1587).

14 Te drobne zmiany, być może wymuszone melodią, pozostawiły ślady w wersyfikacji, u Artomiusza pierwsze wersy wszystkich strof są 12-, a nie 11-zgłoskowe. Takie zmiany nie były w praktyce redakcyjnej wyjątkiem – przykładem dość radykalnej przeróbki, ze zmianą metrum, jest tekst kolędy XXIX („Aniołowie Aniołowie zaśpiewáli [...]” [por. Karplukówna 1966: 395]). Poezja Jana Kochanowskiego obecna w toruńskim śpiewniku stała się

kówna 1966: 484]) czterostrofowa znana *Kolęda* Jana Kochanowskiego *Tobie bądź Panie chwala wszystkiego świata* (XLV) oraz kolejny utwór zatytułowany *Prośba do Pana Boga o rzeczy potrzebne na każdy Nowy Rok* (XLVI).

Większość (25) z pozostałych 29 utworów to radosne pieśni oddające cześć i chwałę nowonarodzonemu Jezusowi. Pojawiające się w nich motywy i wątki nie są oryginalne na tle europejskim, co tłumaczy się przede wszystkim faktem przekładania na język polski przybyłych do nas z Zachodu pieśni łacińskich, motywy te wykorzystywano również w tekstach tworzonych w początkach XVI stulecia na gruncie polskim [por. Nowak-Dłużewski 1966: IX]. Treść tych kolęd, zawsze wyrażających dziękczynienie za narodzonego Jezusa i wzywających Jego łaski (np. XVIII, XIX, XXI–XXIII, XXVIII, XXIX, XXXV–XXXVII), wzbogacana jest często opisem wydarzeń znanych z ewangelijnego przekazu (np. XX, XXIII, XXXI, XXXVIII, XLI, XLII), ze szczególnym podkreśleniem narodzenia w stajence i hołdu pasterzy (to też tzw. pastorałki, np. XVII, XXV–XXVII, XXX, XXXII–XXXIII). Wydarzenia opisane w ewangeliach stanowią też treść wspomnianej wyżej pieśni XLVIII na *Nowe Lato*. Należałoby tu dodać również dwa utwory *Na dzień Trzech Królów* (XLVII, XLIX), skupiające uwagę wiernych na wędrowce Mędrców, ich spotkaniu z Herodem i obdarowaniu Jezusa złotem, kadzidłem i mirrą. Wyjątkiem jest dwunastostrofowa *Piosnka druga nadobna dla Dzieciątka* (XLVIII) rozpoczynająca się od słów: „Szczodry wieczor”, będąca prośbą i wezwaniem do „Krola niebieskiego” (pierwsza strofa tej pieśni – „Szczodry wieczor, szczodry wieczor, Krolu niebieski, dajże nam dzisiaj Szczodry wieczor” – znana jest też z jednego z tzw. kancjonałów staniąteckich¹⁵ – rękopisu datowanego na 1586 rok, starszego więc od pierwszej edycji śpiewnika Artomiusza).

2. Historia i analiza tekstologiczno-językowa pieśni

W czasach reformacji w praktykach religijnych uprzywilejowano pieśń religijną w języku narodowym [por. Nowak-Dłużewski 1966: IX], stąd też niemalże wszystkie teksty – podobnie jak we wcześniejszych edycjach i innych innowierczych śpiewnikach – są tu podane w języku polskim. W pierwszej, najliczniejszej grupie pieśni, pod koniec zamieszczono tylko jeden utwór po łacinie – znaną od średniowiecza i wykorzystywaną w liturgii tego okresu (też więc w obrządku rzymskokatolickim [por. Kowalewicz 1966: XXI¹⁶, Nowak-

---

tematem artykułu prof. Teresy Friedelówny [2013a: 43–68 – *Poezja Jana Kochanowskiego w luterzańskim kancjonale toruńskim*].

15 To rękopisy Biblioteki PP. Benedyktynek w Staniątkach [Nowak-Dłużewski 1966: 228].

16 Autor opracowania dotyczącego polskich tłumaczeń kolęd wspomina o pięciu przekładach tej sekwencji mszalnej. Jedna z parafraz, w nieco zmienionej wersji w porównaniu z naj-

-Dłużewski 1966: 270]) – sekwencję *Grates nunc omnes*, z dopiskiem *Po łaciń-
nie* (XLIII). Jednak nie zabrakło w zbiorze również polskojęzycznej wersji tego
tekstu (także opatrzonej tytułem *Grates nunc omnes reddamus*). Znajdujemy
ją pod zapisem nutowym wraz z dodatkowymi czterema strofami jako pieśń
z numerem XXII (*Już teraz wszyscy śpiewamy* [...]). Parafraza tej XI-wiecz-
nej sekwencji, występująca w XVI wieku w wielu wariantach tekstowych
[por. Karplukówna 1966: 436–439], wyraźnie nawiązuje do wcześniejszej
innowiczej wersji pieśni znanej z kancjonału Daniela z Łęczycy (Nieśwież
1563)¹⁷. To jeden z dłuższych wariantów tekstu, u Artomiusza niemalże iden-
tyczny z wersją Daniela. Drobnie różnice dostrzegalne są w wersie 10, w którym
w miejscu wyrażenia *z jego darowania* w toruńskim śpiewniku mamy (jak
w Łazarzowym druku z 1556 roku) *z jego narodzenia* oraz w czterech wersach
(2–5) pierwszej strofy:

Artomiusz	Daniel z Łęczycy
[...] A Panu Krystu dziękujmy	[...] A Panu swojemu dziękujmy
Bo on nam raczył	że nam przez swego
Przez narodzenie	Syna miełego
Sprawić od Dyabła wybawienie	Dał wybawienie od diabła złego

Poza wspomnianym łacińskim tekstem sekwencji jeden utwór, tak jak
w dwóch wcześniejszych wydaniach kancjonału, zapisano tu „Dwimá języ-
ki”¹⁸. Dopisek ten znajdujemy pod łacińskim tytułem pieśni *Puer natus in
Betlehem* (XXXVIII). Artomiuszowa łacińska wersja tekstu odbiega nieco od
XV-wiecznego oryginału [por. Nowak-Dłużewski 1966: 206], a jej przekład
rozpoczynający się od słów „Narodził się Syn w Betleem” jest jedną z polsko-
języcznych wersji pieśni, jakie pojawiały się już od pierwszych dziesięcioleci
XVI wieku¹⁹. Dwunastostrofową Artomiuszową wersję możemy chyba uznać

wcześniejszymi wariantami tekstu (*Nuż się my wszyscy zgotujmy*), została włączona do
zbioru Artomiusza – *Już teraz wszyscy śpiewamy*.

17 Maria Karpluk dopatruje się też zależności od wcześniejszego tekstu drukowanego w zagi-
nionym śpiewniku Bartłomieja Groickiego (1559). Fragmentaryczność tego pierwowzoru
nie pozwala jednak na jednoznaczne konkluzje [Karplukówna 1966: 394]. Teresa Friede-
łówna uważa, że autorem parafrazy mógł być Artomiusz [Friedel 2013b: 25].

18 W wydaniu z 1587 roku, inaczej niż w późniejszych edycjach, tytuł tej dwujęzycznej
(łacińsko-polskiej) pieśni podano w języku niemieckim: *Ein Kind geborn zu Betlehem*.

19 To np. *Chrystus się już nam narodził* u Seklucjana (1559); *Krystus narodzon w Betlehem*
u Walentego z Brzozowa (1569); *Pan Jezus się nam narodził w mieście Betleem* w rękopisie
z 1586 roku (kancjonały staniąteckie, tj. rękopisy z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy
XVII wieku); *Narodził się Bóg w Betlejem, Alleluja* – rękopis z 1541 roku [por. Nowak-

za autorskie tłumaczenie tekstu, różni się ona znacznie od wcześniejszych przekładów²⁰, a zbliżony tekst – być może wzorowany na przekładzie Artomiusza – znajdujemy w późniejszym kancjonale Kraińskiego z 1609 roku [por. warianty – Karplukówna 1966: 468].

Powyższe spostrzeżenia pokazują, jak skomplikowane są dzieje poszczególnych pieśni. Znalezienie ich pierwowzorów nie zawsze jest łatwe, po pierwsze ze względu na liczne tłumaczenia, parafrazy, luźne przekłady obcych tekstów oraz ich reminiscencje w polskich kolędach, po drugie z powodu niekompletności źródeł i niezachowania się wielu dawnych tekstów. W toruńskim zbiorze przeznaczonym głównie dla luteranów znalazły się m.in. utwory głęboko osadzone w tradycji i często znane z wcześniejszych śpiewników, czego zresztą redaktorzy nie ukrywali, pisząc w przedmowie: „Xiąg abo Cansionałow takich, iż się nieco już przebrało i przebiera, otoć się znowu [...] nie bez kosztu, i prace wielkiej podawają, Bracie miły: Podawają nie bez przyczynku i poprawy znacznej [...]”. Czerpano więc ze starszego śpiewnika przeznaczonego dla polskich luteranów autorstwa Jana Seklucjana (1547), obficie z tzw. kancjonatów składanych²¹, z tych ostatnich często za pośrednictwem obu wydań śpiewnika Walentego z Brzozowa (1554, 1569 [por. Friedel 2013b: 24–25, Nowak-Dłużewski 1966: 196]). Nie dziwi wykorzystanie tekstów ze zbiorów protestanckich (luteranie – Seklucjan, bracia czescy – Walenty z Brzozowa, antytrynitarze – śpiewnik nieświeski), wiele pieśni ma jednak też rodowód rzymskokatolicki, należą do nich m.in. tłumaczenia i parafrazy obecnych w liturgii modlitw (por. wyżej, pieśni XXII i XLIII). Dużą popularnością cieszyła się wspomniana już sekwencja *Grates nunc omnes*, a także łaciński introit mszalny na Boże Narodzenie *Puer natus est nobis*, którego

---

-Dłużewski 1966: 156, 187, 207, 247, 273], w kaszubskim kancjonale Szymona Krofeya (Gdańsk 1586) jest tekst *Chrystus porodzon w Betlejem* [por. *Kolędy polskie* 1966: 513], a w kancjonale Kraińskiego z 1609 roku – *Syn się w Betleem narodził* [Karplukówna 1966: 468].

20 Z wymienionych tu różnych wersji tłumaczenia łacińskiej pieśni najbliższy utworowi znanemu z toruńskiego śpiewnika jest rękopiśmienny tekst z 1541 roku. Choć starsza wersja jest znacznie krótsza od zarejestrowanej u Artomiusza (1541 rok – 6 strof, Art. – 12 strof), to zauważalne są między nimi spore podobieństwa, też językowe (np. Art. w. 3 „Wzięło na się człowieczeństwo” // 1541 „Wziął na się obraz człowieczy”; Art. w. 11 „Wszedłszy do domu społecznie” // 1541 w. 9 „Weszli wespolek do niego”). Wersyfikacja obu tekstów jest identyczna. To dwuwersowe strofy napisane 12-zgłoskowcem (powtarzające się w każdym wersecie starszej wersji „alleluja” u Artomiusza zastąpiono powtórzeniem ostatniej frazy każdego wersu, np. „Narodził się Syn w Betleem, Syn w Betleem”).

21 To głównie zebrane ulotne krakowskie druki Łazarza, przejęto stąd aż siedem tekstów, por. tabele 1–3.

tłumaczenie znajdujemy u Artomiusza jako pieśń XVIII, rozpoczynającą się od słów „Dziecię się narodziło nam”. Na łacińskie pochodzenie tekstów wskazują podane tytuły pieśni²², o czterech z nich była już mowa wyżej. W trzeciej edycji śpiewnika łacińskimi tytułami opatrzone aż 16 utworów. Są wśród nich pieśni zachowane w wersjach podobnych do tych znanych z początków XVI wieku i takie, które możemy uznać za luźne parafrazy lub tłumaczenia autorstwa Artomiusza. Do pierwszej grupy należy tekst rozpoczynający omawiany cykl pieśni (XVII) – *Quem pastores. Na 4 Kory*. To sześciostrofowa pieśń rozpisana na chóry i *Wierszyk* rozpoczynający się od słów „Krystus się nam narodził”²³. Wersja kolędy znana z kancjonału Artomiusza²⁴ jest bardzo zbliżona do tekstu z roku 1521, który jest uważany za odmianę blisko 100 lat starszej kolędy (1435) z tzw. *Kancjonału Przeworszczyka* [por. Nowak-Dłużewski 1966: 5; Korolko 2005: 89–90]. Powtórzono tu niemalże całe strofy (1–5) i dwa pierwsze wersy *Wierszyka*²⁵:

-
- 22 W pierwszym wydaniu w miejscu obecnych tu tytułów łacińskich pojawiają się czasami niemieckie. Tak jest np. w przypadku – wspomnianego wyżej – polskiego tłumaczenia łacińskiej pieśni *Puer natus in Betlehem*. Nie jest wykluczone, że korzystano w tym wypadku z pośredniego tłumaczenia niemieckiego, por. wyżej przypis 19. Podobnie niemieckim tytułem *Christum wir sollen loben schon der reinen Magd. etc.* (1587 C3) oznaczono w pierwszym wydaniu pieśń znaną nam jako utwór XLI z łacińskim tytułem *A solis ortus cardine*. Wiemy, że jest to drugie, po Seklucjanie, tłumaczenie pieśni Lutra *Christum wir sollen loben schon*, będącej przekładem łacińskiego hymnu Seduliusa *A solis ortus cardine* [por. Nowak-Dłużewski 1966: 204–205].
- 23 Łaciński tekst pieśni *Quem pastores laudavere* zachował się w wersji rękopiśmiennej, w kancjonałach staniąteckich (1586), a w XVI-wiecznych zbiorach znajdujemy różne jej tłumaczenia i parafrazy, por. np. kancjonał Walentego z B. [Nowak-Dłużewski 1966: 130–131, 229].
- 24 Warto dodać, że w wydaniu z 1587 roku nie wydrukowano tej pieśni, zapisano ją ręcznie na wolnych kartach śpiewnika [por. Nowak-Dłużewski 1966: 274], a w skład *Pieśni o Narodzeniu [...] Syna Bożego* włączono ją dopiero w późniejszych wydaniach kancjonału (1598, 1601).
- 25 Zbieżności zaznaczono odpowiednio pogrubieniem i podkreśleniem, podobieństwa i parafrazy – kursywą, a to, co – w stosunku do tych dwóch wersji – u Artomiusza nowe – kolorem szarym.

Artomiusz	1435	1521
I 1. Narodził się nam Zbawiciel.	Chrystus się nam narodził,	Chrystus się narodził
2. Jezus Krystus wykupiciel.	Jenż dawno powieszczon był,	Jenż dawno prorokowan był
3. <u>W Betlehem Zydowskim</u> <u>mieście.</u>	<u>W Betleem, żydowskim</u> <u>mieście</u>	Weselmy się ninie
4. <u>Z Panny Maryjej czystej.</u>	<u>Z Panny Maryi czyście.</u>	Na Boże Narodzenia
II 1. Maryja Panienska czysta.		Hallelujah
2. Porodziła Jezu Krysta.	Gdy pasterze w nocy paśli,	Maryja, Panna czysta
3. Tegoż w pieluszki powiła.	Stanął przy nich anjół spasny	Porodziła Jezu Chrysta
4. A do żłobu włożyła.	Ktorzy widząc jasność Boską	I do żłobu był włożony
III 1. Gdy pasterze w nocy paśli.	Bali się bojaźnią ciężką.	Pan wiekuistej chwały
2. Stanął przy nich Anioł jasny²⁶.		Hallelujah
3. Widząc taką jasność Boską.	Rzekł im anjół: Nie bojcie się	Gdy pasterze w nocy paśli
4. Bali się bojaźnią wielką.	<i>Ale owszem weselcie się.</i>	Stanął przy nich anjół jasny
IV 1. <u>Rzekł im Anioł nie bojcie się.</u>	<u>Narodził się Zbawiciel wam,</u>	Widząc taką jasność wielką
2. <i>Ale się z tego weselcie.</i>	<u>Ktory rzeczon Chrystus Pan</u>	Bali się bojaźnią wielką.
3. <u>Narodził się Zbawiciel wam.</u>		Hallelujah
4. <u>Ktory rzeczō Krystus Pan.</u>	<i>Teraz wszyscy śpiewajmy,</i>	
V 1. <i>Tedy Anieli śpiewali.</i>	<i>A Panu Chrystowi dziękujmy,</i>	
2. <i>A wielkim głosem krzyczeli.</i>	<i>Bo mu przysłusza śpiewać</i>	
3. <i>Chwała Bogu z takiej łaski.</i>	<i>z anjoly w radości:</i>	
4. <i>W niebie na wysokości.</i>	<i>Chwała tobie na wysokości.</i>	
VI 1. Chwała chwała Kryste tobie.	Wierszyk	
2. Z Ojcem i z Duchem na niebie.	Krystus się narodził	
3. Żeś się dla nas tak uniżył.	Ienż dawno prorokowan był	
4. A lud swój wyswobodził.	Krolestwo nam niebieskie otworzył	
	Weselmy się Dziaćki z małego dzieciątka	
	Dziękując mu za to	
	Iż się nam narodził z Panny Maryjej.	

26 Artomiusz wybiera młodszą, zapewne bliższą użytkownikowi XVI-wiecznej polszczyzny, wersję tekstu. Dawny przymiotnik *spasny* SPXVI notuje już tylko spoza kanonu. Pod hasłem *anjol* w znaczeniu 1. 'według wierzeń religijnych duch niebiański, istota nadprzyrodzona; poseł, zwiastun, wysłannik boży (także prorok); stróż, opiekun' (3093 razy) zarejestrowano – z niezbyt wysoką frekwencją – wyrażenie *anjol jasny* (6 razy, m.in. z Reja); wyrażenia znanego z XV-wiecznego przekładu słownik już nie notuje.

Znaczne podobieństwa do pieśni z wcześniejszych zbiorów zauważalne są też w kilku innych tekstach. Przekład kolędy *Dies est laeticiae*, występującej w rękopiśmiennych zapisach już w początku XV wieku [Korolko 2005: 107], obecny był we wcześniejszych kancjonałach protestanckich, jednak pieśń XXV umieszczona tu pod tym samym łacińskim tytułem i rozpoczynająca się od słów „Chwalmysz wszyscy z weselem” – zdaniem Marii Karpluk [1966: 394] – przejęta została przez Artomiusza za Łazarzem [por. Nowak-Dłużewski 1966: 95–96]. Znaną też z Łazarzowych druków kolędą [Nowak-Dłużewski 1966: 91], ale przejętą tu za drukowaną wersją Walentego z Brzozowa jest pieśń XXXIII *Ave rubens rosa Virgo*, w polskiej wersji rozpoczynająca się od słów „Ojca niebieskiego pochwalmyż z miłości” [por. warianty siedmiu tekstów, Karplukówna 1966: 422–425]. Ten dziesięciostrofowy utwór w 61% wykazuje zbieżności z młodszym tekstem Walentego z Brzozowa, w połowie ze starszym (trzeba jednak zaznaczyć, że wersje te różnią się tylko nieznacznie). Wprowadzone u Artomiusza drobne zmiany leksykalne trudno podporządkować jakiejś tendencji, poza jednym emocjonalizmem (w. 31: Wal. *drogie dziecię*, Art. *nadrozsze dziecię*). Służą one być może unowocześnieniu tekstu, np. w w. 27 za *jaśliczki* (Wal.) Artomiusz wprowadza *jasleczka* (mogą to być też *jaśleczka*, zapis: *iásleczkách* Art. 1601)²⁷, choć te ostatnie pojawiły się już we wcześniejszym krakowskim druku Siebeneichera (1558); w 41. wersie *dziwy* (Wal.) zastępuje *cudami* (Art.) – synonimem, prawdopodobnie pojawiającym się częściej w XVI-wiecznej polszczyźnie (por. SPXVI ‘zjawisko niezwykle, nadzwyczajne, przypisywane działaniom sił nadprzyrodzonych’ – *dziw* 321 razy ‘cud, znak’; *cud* 1170 razy)²⁸, a w wersie 77 zmienia nieco wymowę tekstu: „Daj byśmy tu rośli w wierze i stałości światłu, którymś oświecił” (Wal 1569; w wyd. z 1554 roku *światłem coś nas oświecił*) za pomocą wyrażenia *światłu, ktoreś roświecił*. Za Walentym z Brzozowa przedrukowuje też trzy inne pieśni – parafrazę znanego łacińskiego hymnu *Nobis est natus hodie*, zamieszczoną tu pod tym samym tytułem jako utwór XXVIII z polskim incipitem „Nastał nam jest dzień wesoły”²⁹, parafrazę tropu mszalnego *Kyrie*

27 Hasłem w SPXVI są *jasleczki* (notowane tu 8 razy), jako warianty hasłowe podaje się m.in. *jasleczka* (1 raz), *jaśleczki* a. *jaśleczka* (1 raz).

28 Maria Karpluk [1966: 424] notuje jeszcze jedną drobną zmianę w w. 54: *wszystko* (Wal.) i *wszytko* (Art.) – w omawianym tu wydaniu znajdujemy w tym miejscu nowszą formę *wszystko*.

29 Tę pieśń zmienioną nieco w stosunku do pierwszego wydania Walentego z Brzozowa z 1554 roku znajdujemy też u Daniela z Łęczycy (1563) i ta wersja jest zapewne znana Artomiuszowi, dostrzec można u niego wyraźne podobieństwa do tekstu Daniela, np. strofy 7–9. Na 61 wersów pieśni aż 31 wykazuje zbieżności z tekstem Daniela (51%), część z tych

*fons bonitatis*³⁰, jak we wcześniejszych śpiewnikach, rozpoczynającą się od słów „Panie nasz studnico dobroci” (XIX)³¹ i mniej znaną (kancjonały Walentego z Brzozowa i Artomiusza) siedmiostrofową pieśń *Już Słońce z gwiazdy wyszło* (XXXI), z łacińskim tytułem *Iam Verbum Deitatis*, niemalże bez zmian przeniesioną z 2. wydania śpiewnika Walentego z Brzozowa [por. warianty, Karplukówna 1966: 453–454]. Bliska wersji z pierwszego śpiewnika (1554) Walentego z Brzozowa [ten tekst por. Nowak-Dłużewski 1966: 139; Karplukówna 1966: 453] jest też pieśń XXIX podana u Artomiusza bez tytułu, a rozpoczynająca się od słów „Aniołowie Aniołowie zaśpiewali” (u Wal. „Anjołowie z nieba posłowie śpiewali”, łac. „Collaudemus, collaudemus Christum regem”). Ten utwór o łacińskiej genezie³², choć wersyfikacyjnie (dwuwersowe strofy 12 + 8) i treściowo bliski starszej wersji Walentego z Brzozowa, w toruńskim śpiewniku ma zmienione metrum. Inna pieśń, zamieszczona w kancjonale pod numerem XLVIII z polskim tytułem *Piosnka druga nadobna dla Dzieciątka* jako jedna z pieśni „Na dzień Trzech Krolow”, ma podobną proveniencję. Niektóre jej strofy (1., 6.) są parafrazą kolędy *Largum vesper, rex gloriae* [por. Nowak-Dłużewski 1966: 208].

Wśród tekstów o łacińskiej genezie znajdują się też dwie parafrazy pieśni *In natali Domini* (XXVI *Gdy się Krystus narodził*, XXVII *Z Bożego narodzenia weselą się Anieli*), choć tylko pierwszą z nich poprzedzono tu łacińskim incipitem³³. W tym miejscu trzecia edycja śpiewnika odbiega nieco od wcze-

---

fragmentów jest wspólna również z młodszą wersją Walentego, z 1569 roku (ok. 20% zbieżności). W końcowej partii pieśni jednak Artomiusz, inaczej niż poprzednicy (szczególnie antytrynitarze), wprowadza formułę modlitewną do Trójcy („Bądź chwała Ojcu wiecznemu” – to też u Daniela): „I Synowi jednemu, i Duchu świętemu, Panu Bogu naszemu, w Trojcy jednemu. Amen” (Daniel: „Stworzycielowi naszemu, Bogu żywiącemu, Który nam dał swojego Syna miłego”; Wal. 1569: „Chwała bądźże-ć Panie Kryste, Któryś z Panny czystej dla nas narodził się, Racz nas do nieba przyjąć, w wieczną chwałę wziąć. Amen”). Trzeba jednak zaznaczyć, że drugie wydanie śpiewnika Walentego z Brzozowa w dużym stopniu też jest zgodne z wersją zamieszczoną u Daniela (poza strofami 7–9), poprawki dotyczą np. unowocześniania form, za starsze *jemuż* – młodsze *którymi*, por. warianty tekstów [Karplukówna 1966: 454–455].

30 Trop używany był już w XI wieku [por. Kowalewicz 1966: XXI; Nowak-Dłużewski 1966: 115].

31 Tekst – poza dwiema drobnymi zmianami w ostatnich dwóch wersach (44. i 46.) – jest wersją skompilowaną na podstawie dwóch wydań śpiewnika Walentego z Brzozowa [por. Karplukówna 1966: 446–447].

32 To prawdopodobnie parafraza łacińskiej kolędy *Nunc angelorum gloria* [por. Nowak-Dłużewski 1966: 210–211].

33 Zamieszczone u Artomiusza parafrazy są kompilacją treści zawartych w polskiej wersji łacińskiego tekstu zachowanej z początku XVI wieku (to rozszerzona parafraza, 18-strofowy

śniejszych wersji. W pierwszym wydaniu znajdujemy trzy parafrazy wspomnianej pieśni *In natali Domini* (por. *Wierszyk* dołączony do pieśni XVII), w drugim i trzecim po dwie. Różnica dotyczy pieśni rozpoczynającej się od słów „Z Bożego narodzenia weselą się Anieli” – w pierwszym wydaniu są dwie różne parafrazy tekstu z powtórzoną niemalże identyczną strofą pierwszą (1. i 2.), w dwóch młodszych edycjach pojawia się wersja krótsza (2.), ale jest ona kontaminacją dwóch wcześniejszych wersji. Korekta (autorska) dotyczy pierwszej strofy tekstu:

	1587	1596, 1601
1. Z Bożego narodzenia	2. Z Bożego narodzenia	Z Bożego narodzenia
Weselą się anjeli	Weselą się anjeli	Weselą się anjeli
Weseląc się śpiewają,	Radując się śpiewają,	Radując się śpiewają,
Bogu cześć, chwałę dają.	Jednego Boga chwałę	Bogu cześć, chwałę dają.
(+ 4 strofy)	(+ 3 strofy)	(+ 3 strofy)

Utwory te zaliczyć by już można do drugiej grupy tekstów – luźnych parafraz dawnych łacińskich pieśni, których autorstwo możemy przypisać Artomiuszowi. Podobnie jak wspomnianą pieśń XXXVIII (por. s. 7–8) *Narodził się Syn w Betleem*, będącą tłumaczeniem pieśni *Puer natus in Betlehem* – tak i inne teksty, które znacznie odbiegają od wcześniejszych zachowanych przekładów i parafraz, można uznać za nowe, oryginalne warianty znanych utworów. Do nich zalicza się wspomnianą wcześniej pieśń *Dziecię się narodziło nam* (por. tekst w kancjonale Walentego z Brzozowa z 1569 roku [Nowak-Dłużewski 1966: 171], *kyrie*, podane tu jako „drugie” – *Ludzie wszyscy weselcie się (XX)*³⁴ oraz parafrazę mszalnego *Gloria in excelsis Deo (XXI Chwała bądź na wysokościach Panu Bogu)*. Ponadto tekst zamieszczony pod numerem XLI z łacińskim tytułem *A solis ortus cardine* i rozpoczynający się od słów „Wzdaj-

---

utwór, drukowany np. w wydaniach *Żywota Pana Jezusa Krysta* z 1522 roku i w późniejszych drukach krakowskich [por. Nowak-Dłużewski 1966: 31–33]). Niewykluczone, że toruński pastor dokonał jego przeróbki samodzielnie. Tekst wersyfikacyjnie bliski jest łacińskiemu pierwowzorowi znanemu z kancjonałów staniąteckich (rękopis z 1586 roku, jego wcześniejsze zachowane zapisy liczyły trzy strofy), tu też zarejestrowano skróconą i niebędącą wzorem dla Artomiusza – zaledwie dwustrofową – polską parafrazę utworu [por. Nowak-Dłużewski 1966: 258–259, 9].

34 Nieco zmieniony tekst znany jest też z młodszego *Katechizmu wileńskiego* (1600) [por. Karplukówna 1966: 467].

myż cześć Krystowi wszyscy” oraz jedną z pieśni na dzień Trzech Króli – zamieszczoną po raz pierwszy dopiero w wydaniu z 1596 roku – z łacińskim tytułem *Herodes hostis impie – Herodzie niezbożny Krolu*, której pierwsze strofy są parafrazą łacińskiego hymnu *Hostis Herodes impie* [Nowak-Dłużewski 1966: 209].

Wspomniana pieśń *Wzdajmyż cześć Krystowi wszyscy* (XLI) w znanym nam pierwodruku toruńskiego kancjonálu (1587) – jak już wspomniałam wyżej (por. przypis 24) – jest opatrzona tytułem niemieckim (*Christum wir sollen loben schon der reinen Magd. etc.*). To wyraźne nawiązanie do niemieckojęzycznej wersji tekstu, będącej przekładem łacińskiego hymnu Seduliusa *A solis ortus cardine* autorstwa Marcina Lutra pt. *Christum wir sollen loben schon*. Tekst z toruńskiego śpiewnika jest drugim, po Seklucjanie [por. tekst *Chrysta Pana już wszyscy ludzie chwalmy*, Nowak-Dłużewski 1966: 154], tłumaczeniem tej pieśni. W późniejszych wydaniach kancjonálu znajdujemy ponadto pod numerem XLII luźną czterostrofową parafrazę tego samego utworu, wprowadzoną uwagą: „[z]nowu, A Solis ortus. Krotzje” i rozpoczynającą się od słów: „Weselmy się wszyscy s tego” [por. Nowak-Dłużewski 1966: 204–205]. Pod względem zarówno wersyfikacyjnym, jak i stylistycznym tłumaczenie Artomiusza przewyższa wcześniejszy przekład Seklucjana. Obie pieśni Artomiusza pisane są regularnym ósmiozłogłosem, podobnie jak nieco starsze tłumaczenie Szymona Krofeya (1586, por. *O narodzeniu Syna Bożego: Chrysta my wszyscy już chwalmy...* [por. *Kolędy polskie* 1966: 510]).

Artomiusz sięgał też po inne teksty Lutra, w omawianej edycji ślad niemieckiego pochodzenia pieśni pozostawił w trzech utworach³⁵ zatytułowanych: XXX *Von Himel hoch da kom ich her*, XXXII *Gelobet seystu Jesu Christ* i XXXVI *Ein Kindelein so löbelich*. Pierwszy, czternastostrofowy utwór również spisany ósmiozłogłosem rozpoczyna się od słów „Z Sámeego nieba idę k wam”. Inne tłumaczenie tej niemieckiej kolędy – o jedną strofę dłuższe – znajdujemy w starszym kancjonale Szymona Krofeya (1586, 1. wers: „Z niebam przyszed(ł) wysokiego” [por. *Kolędy polskie* 1966: 511]). Drugą, liczącą siedem strof pieśń wprowadza wiersz *Chwalać już bądź Jezu Kryste*. Dwa wcześniejsze, też siedmiostrofowe, tłumaczenia pieśni, choć treściowo podobne, różnią się jednak od wersji Artomiusza. Pierwszy przekład Jana Seklucjana zaczyna się słowami: „Chwała bądź tobie, Jezusie” [por. tekst Nowak-Dłużewski 1966: 155], drugi, Szymona Krofeya: „Chwała bądź tobie, Jezu Kryst” [por. *Kolędy polskie* 1966: 510]. Trudno wyliczyć poszczególne różnice, ich charakter wyraźnie ilustruje już strofa druga:

35 W pierwszym wydaniu śpiewnika niemieckimi tytułami opatrzono aż pięć pieśni.

Artomiusz	Seklucjan	Krofey
Ojcowskie rodzone dziecię	Synaczka, Boga wiecznego	Syn Boga Ojca jedyny
Oto w żłobie najdziecie	W jasleczkach nalezioneo	W pieluszkach w żłobie leży
Nasze ciało, i krew naszą	Naturą ciała ludzkiego	W naturę ciała naszego
Syn Boży przyoblokł na się	Zakryło się to dobro	Zakryło się wieczne dobro
Kyrie eleison	Kyrie eleison	Kyrie eleison

Trzeci, jednostrofowy tekst, choć podany tu z niemieckim tytułem, jest tylko fragmentem jednej z kolęd Lutra. Pieśń rozpoczynająca się od słów „Narodził się Syn Boży nam grzesznym na radość” to parafraza pierwszej strofy pieśni niemieckiego kaznodziei. Wcześniejsze tłumaczenie znane ze śpiewnika Szymona Krofeya już w pierwszych wersach znacznie odbiega od zamieszczonego w omawianym śpiewniku (w. 1–2: „Jedno dzieciatko chwalebne/ Dziś nam jest narodzone” [por. *Kolędy polskie* 1966: 513; Nowak-Dłużewski 1966: 208 – tu tekst Artomiusza z 1587 roku, niezmienny w późniejszym wydaniu]).

Trzeba zaznaczyć, że w kancjonałach oprócz łacińskich i niemieckich tytułów podano też polskie. Poza wspomnianą już *Piosnką drugą nadobną dla Dzieciątka* (XLVIII) w pierwszej grupie pieśni – *O Narodzeniu Pańskim* – dwa teksty nazwano *kolędą*. To *Kolęda na Boże narodzenie dla Dzieciątka* (XXXVII), którą rozpoczynają słowa: „Nuż my Dzieciatki zaśpiewajmy z weselem” i kolejny utwór, XXXVIII *Kolęda druga/ z Ewangelii S. Łukasza – Tákoć Pan Bog świat barzo umiłował* – oba teksty przedrukowane bez większych zmian z tzw. kancjonałów składanych (pierwszy pod nieco innym tytułem *Kolęda ku śpiewaniu dla dzieciątka* [por. Nowak-Dłużewski 1966: 97, 103–104]). Pierwszą pieśń znamy też z *Kancjonału nieświeskiego*, przekaz Daniela z Łęczycy niewiele się jednak różni od wcześniejszej wersji tekstu Łazarza [por. Karplukówna 1966: 434–436] i wersji Artomiusza. Nieliczne zmiany są zauważalne w drugiej pieśni, oprócz zamiany form zaimkowych na dłuższe (*swojej, swoją, swoje, takową*, co było zapewne jednym z przejawów dostosowywania tekstu do rytmu wersu i wymogów melodii) wprowadził do niej Artomiusz formy nowsze i nacechowane emocjonalnie [por. Karplukówna 1966: 395, 443–444], np.:

	Artomiusz	1558 (Siebeneicher)
w. 2:	Synaczka	Syna
w. 6:	zbawiony był	zbawion był
w. 26:	nie mogła mieć miejsca	nie było miestca
w. 39:	w miasteczku	w mieście
w. 40:	za prawdziwą rzecz	za istą rzecz ³⁶
w. 42:	dzieciątka	dziecię.

Wśród pieśni podanych tu bez tytułu znajduje się jeden z najstarszych utworów, znany z XIX-wiecznego odpisu niekompletny tekst kolędy śpiewanej na dzień Trzech Króli, pochodzący z kancjonau datowanego na 1521 rok [por. Korolko 2005: 103–106; Nowak-Dłużewski 1966: 22–23]. Zamieszczona u Artomiusza wersja tekstu jest najstarszym, prawdopodobnie kompletnym (wzbogaconym o 52 wersy), zachowanym przekazem pieśni. Rozpoczynają ją słowa: „Kiedy krol Herod krolował” i w najstarszych fragmentach pieśni (w. 1–4, 17–28, 37–40) tekst jest prawie identyczny ze starszą wersją z 1521 roku. Niewielka zmiana, różna zresztą w kolejnych wydaniach toruńskiego śpiewnika, dotyczy dwóch wersów – 3. i 4.: Art. 1601 (i 1596): w. 3 „Tedy się Krystus narodził”, w. 4 „A swoje wierne mile ochłodził”, Art. 1587: w. 3 „Tedy się Krystus narodził”, w. 4 „Aby swoj lud wybrany wykupił” i wersja z 1521: w. 3 „Wtenczas się Chrystus narodził”, w. 4 „Aby lud swoj wierny oswobodził”. W innych partiach utworu, najwcześniej zarejestrowanych u Artomiusza (później do jego tekstu sięgali redaktorzy *Katechizmu wileńskiego* z 1600 roku i Krzysztof Kraiński w swoim kancjonale z 1603 roku [por. Karplukówna 1966: 402–403]), również zauważalne są mniejsze i większe zmiany (głównie w końcowych wersach strof) między kolejnymi wydaniem śpiewnika, przy czym w omawianej tu edycji mamy tekst znany już z 1596 roku. Oto kilka wyraźnych różnic:

	Artomiusz 1601 i 1596	Artomiusz 1587
w. 8:	Tamże nie milczą co mieli w myśli	Azali by go tamo naleźli
w. 12:	pragniemy przy tym cieszyć się z niego	Ktora nas tuta wiedzie do niego
w. 36:	Dzieciątka tego szukali	Tego dzieciątka szukali.

36 SPXVI pod hasłem *isty* (270 razy) notuje znaczenie ‘prawdziwy, rzeczywisty, oczywisty, naturalny, niesfałszowany’ (34 razy), wprowadził więc Artomiusz synonim spotykany w XVI-wiecznej polszczyźnie.

Poza tymi zmianami Artomiusz unowocześnił pisownię, np. w miejsce dwuznaku *th* dla głoski ‘t’ w starszej wersji umieszcza pojedynczą literę *t*; zamienił formy starsze na nowsze – zamiast *ujźrzeli* w w. 32 pojawia się *widzieli*, ale też wprowadzał inne korekty, np. *złęknął* > *przelekl* (w. 19), *u nich* > *od nich* (w. 23), *raczył wlać w serce* > *raczył dać w serca* (w. 68).

Ta pieśń jest dobrym przykładem zabiegów Artomiusza, który poprawiał nie tylko poprzedników, ale i siebie. Redakcyjne zmiany w pieśniach przejmowanych z wcześniejszych śpiewników, oprócz już wcześniej wskazanych, zauważalne są też np. w czterostrofowej pieśni XXIII, rozpoczynającej się od słów „Bog wszechmogący Ociec nasz niebieski”. Przedrukowaną za Seklucjanem (1559) pieśń poddaje nieznaczącej korekcie, czasem zmienia szyk wyrazów (w. 3), unowocześnia pisownię (w. 16), poprawia formy, np. w miejsce *sie weselmy* przy czasowniku wprowadza *się weselmy* (w. 13), zamienia wyrazy i wyrażenia – *zesłał za posłał* (w. 2), *prawym sercem za wiernym sercem* (w. 14), *Bogu, Ojcu niebieskiemu za Bogu w Trojcy jedynemu* [por. Karplukówna 1966: 462]. Porównując dwie znane nam XVI-wieczne edycje śpiewnika z tu omawianą, zauważamy zbieżności między dwoma młodszymi wydaniem i wyraźne różnice, zarówno ilościowe, jak i jakościowe, między tymi edycjami a wydaniem uznanym za pierwsze, z 1587 roku. W śpiewniku tym w omawianej grupie pieśni nie odnajdujemy sześciu utworów zarejestrowanych w późniejszych edycjach (XVII łącznie z *Wierszykiem*³⁷, XLII, XLII, *Wierszyk* i *Collectá* po nich, XLIX), są natomiast dwie inne pieśni (w kolejności pieśń 8 zatytułowana *Von Himel kam der Engelschar* i rozpoczynająca się od słów „Anieli z nieba zstąpili” oraz 19, przejęta za drugim wydaniem kancjonału Walentego z Brzozowa *Wesołym głosem śpiewajmy* [teksty por. Nowak-Dłużewski 1966: 137, 200; Karplukówna 1966: 452]). Oprócz wspomnianych już kompilacji wcześniej drukowanych tekstów (np. pieśń XXVII) i modernizowania pisowni (konsekwentnie za *th* pojawia się *t*, np. w pieśni XXVIII, w pieśni XXII w. 23 *przysłuszy* za *przysłuższy*, w XXVIII w strofie 6 *skroćić* za *skroczyć*, a w strofie 12 *kácerstwo* za *kácerzstwo*), w utworach zauważalne są też – o czym była już mowa (por. np. uwagi o pieśni XLVII *Kiedy Krol Herod krolował*) – zmiany językowe w stosunku do pierwszej edycji. Tak jest np. w pieśniach XX, XXII, XXVIII, XXX, XLVII i XLVIII, także w pominiętych w omówieniu pieśniach XLV i XLVI. Można wskazać tu zmiany fleksyjne, np. w pieśni XXII *ze wszemi twojemi wybranemi* (w. 17) za

37 Teksty te – jak wcześniej podałam – odnaleziono zapisane ręcznie na wolnych kartach tegoż kancjonału. Nie jest wykluczone, że zapisał je któryś z redaktorów śpiewnika, skoro zostały włączone do późniejszych edycji [Nowak-Dłużewski 1966: 274].

wcześniejsze *wybranymi* i na końcu dwóch pieśni XLI i XLII *na wieki wieków* za *na wieki wiekom*, oraz leksykalne: na końcu tekstu XXII *Chwała Bogu na wysokości* za *Chwała zawsze na wysokości*. Czasami zmieniano całe wersy:

1601	1587
pieśń XX, strofa 4	
W ubostwie się narodził	Pod szopą się narodził
Ktorego wszystek ten świat był	ktorego wszystek ten świat był
A wżdam nie miał	a wżdam nie miał
Kędy by się był skłonił	Kedy by się skłonić miał
pieśń XXX, strofa 8	
O Stworzycielu nasz Panie	O stworzycielu niebieski
Jakież to twoje zniżenie	Jakożeś się zstał tak lekki
Że leżysz na sienie gołym	że leżysz na sienie gołym
Nie brzydząc się w stajni złobem	ktore też jadł osieł z wołem?
pieśń XLVIII, strofa 5	
Byśmy tego Syna twego	Byśmy jego Syna twego
z chucią szukali	Z chucią szukali
Krolem go niebieskim być uznawali	Krolem go Żydowskim być mianowali
i dalej w strofie 8	
dary [...] niech jemi zawsze będą zięte	by jemi były oświecone.

Jak pisała Teresa Friedelówna, „[t]rudno na podstawie różnic, które wyrażają się setkami szczegółowych faktów językowych, wskazać zasadnicze kierunki zmian” [Friedel 2013b: 26]. Maria Karplukówna jako cechę tekstów Artomiusza wskazała wprowadzanie przez toruńskiego pastora wyrazów nacechowanych emocjonalnie [Karplukówna 1966: 395; por. Friedel 2013b: 27–28]. Nie tylko zastępował nimi, co pokazałam na przykładzie pieśni XXXVIII *Kolęda druga/ z Ewanieliey S. Lukasza*, obecne we wcześniejszych tekstach neutralne leksemy (*synaczek, miasteczko, dzieciątko za syn, miasto, dziecię*), ale szczególnie chętnie wprowadzał je do tworzonych przez siebie tekstów i parafraz, np. w końcowym fragmencie *Wierszyka* przy pieśni XVII mamy „Dziatki, małe dzieciątko”³⁸. O Jezusie mówi się w Artomiuszowych pieśniach: „Ten kwiatek z korzenia Jesse” (w. 23 p. XXI), „cię [Mędrcy] Dzieciątku

38 Użycie tego rzeczownika dla nazwania Jezusa było już w ówczesnej polszczyźnie utrwalone, por. SPXVI hasło *dzieciątko* to dem. od *dziecię* ‘nieletni, potomek’; małe dziecię, noworodek, niemowlę lub w funkcji hipokor., a. *O Chrystusie zwłaszcza zaraz po urodzeniu; puer Vulg* (168 x).

przynieśli” (XXVI), „Synaczka swego” (XXIV) i „synaczka bożego” (XXV), „niemowiętko najdziecie” (XXVII, XXX, por. Friedel 2013b: 28), „Skarb drogi miłości Boskiej” (XLI, wyrażenie powtórzone w p. XLIX – „tam Skarb drogi”), „przyścia [...] dzieciny” (XLIX) i emocjonalne „Jezu moje kochanie” (XXX). I choć występują tu m.in. obok neutralnych i popularnych nazw Jezusa, takich jak *Stworzyciel*, *Zbawiciel* i *odkupiciel* (XXXV), mało oryginalne określenia, takie jak *dziecię* (XXVI), *dzieciątko* (np. XXV, XXVII, XLVII) i *miłe Dzieciątko* (XXX), *Synaczek* (XXXVIII), a także wyrażenia *Kryste nasz miły*, *Kryste niebieskie światło*, *nasz ucieszycielu* (XIX), *Krol Anielski*, *zacyjny krol*, *Krol niebieski* (XXV), to są też rzadkie i niespotykane w XVI-wiecznej polszczyźnie. Do rzadkich należy *dziecina* (przez SPXVI tylko raz odnotowana w takim znaczeniu ‘o Chrystusie’ ze Skargi), do drugich nienotowany przez SPXVI *darzyciel*³⁹ (XIX). Emocjonalność dostrzec można też w innych partiach tekstu. O wygnanym z raju człowieku mówi się *nieboraczek* (XXIII), o wiernych *mydziateczki twoje* (XXIV). Miejsce opisywanych wydarzeń – Betlejem to *miasteczko* i *miasteczko Dawidowe* (XXXVIII), Jezus leży w *jasleczkach* (XXX), a owijają się Go w *pieluszki* (XX, XXV). W omawianych pieśniach Maryję nazywa się m.in. *Panną* (XLI), *Panienką* (XXXVII), wzbogacając te rzeczowniki różnymi przydawkami (*czysta*, *Maryja*), ale znajdujemy tu też określenie *matuchna jego* (XLVII)⁴⁰. W pieśni XXXI o Maryi mówi się *Wybrał Matkę na świecie ubożuchną sobie*. Niewykluczone, że te drobne sygnały emocjonalności zauważone w języku zamieszczonych tu pieśni są już zapowiedzią nowego stylu kolęd – oryginalnego zarówno w języku, jak i w strukturze treściowej. Unarodowienie polskiej kolędy – zdaniem autorów *Kolęd polskich* – nastąpi w XVII wieku, kiedy to wejdzie ona, jak piszą, „w drugi swój etap rozwojowy, dając ładne rezultaty artystyczne, nie obserwowane w tym stopniu w żadnej kolędzie europejskiej” [Nowak-Dłużewski 1966: IX].

3. Podsumowanie

Choć, jak wspomniałam, zebrano tu teksty osadzone w tradycji polskiej katolickiej pieśni religijnej (np. pieśni XVII, XX, XXI, XXVI, XXVII) lub tłumaczenia protestanckich kolęd Marcina Lutera znane już z wcześniejszych śpiewników (np. pieśni XXX, XXXII, XXXVI), to jednak są to często nowe,

39 PSDP w części nowopolsko-staropolskiej notuje ten rzeczownik z objaśnieniem ‘nabawiciel, darca’. Ostatni leksem oznaczał ‘dawcę’, por. PSDP 62, 701. W SPXVI znajdujemy hasło *darzyć* (8 razy), które używane było w dwóch znaczeniach: 1. ‘szczęścić, błogosławić’ (6 razy), 2. ‘obdarowywać’ (2 razy).

40 SPXVI pod hasłem *matuchna* odnotowuje znaczenie a. ‘Matka Boska’ o dość wysokiej frekwencji, na 186 poświadczeń aż 178 użyć odnosi się do matki Jezusa.

zmienione wersje utworów. Autorstwo tych tłumaczeń i luźnych parafraz można zapewne przypisać Artomiuszowi (w zespole redakcyjnym śpiewnika niewątpliwie miał on największe kompetencje językowe). Warto podkreślić, że omawiane tu wydanie, w stosunku do pierwszej edycji śpiewnika, zostało nieznacznie przeredagowane, w czym przejawia się m.in. dbałość redaktorów toruńskiego kancjonału o unowocześnienie języka pieśni. Zbiór ten jest jednocześnie świadectwem rodzącej się w wieku XVI polskiej protestanckiej tradycji kancjonalistycznej.

I choć na podstawie przedstawionej charakterystyki filologiczno-stylistycznej zgromadzonych w kancjonale utworów nie można jednoznacznie stwierdzić, jaki był język toruńskiej wspólnoty protestanckiej, to jednak można wnioskować, że nie wyróżniał się on szczególnie na tle ówczesnej polszczyzny. Teksty zamieszczone w śpiewniku z jednej strony stylistycznie i językowo nawiązują do pieśni średniowiecznych, z drugiej ilustrują popularność i powszechność polskich pieśni wykorzystywanych w praktykach religijnych protestantów, nie tylko luteranów.

Zgromadzenie przez redaktorów tekstów znanych z różnych wcześniejszych zbiorów innowierczych (kancjonały składane, Walenty z Brzozowa, Jan Seklucjan, Daniel z Łęczycy) – szczególnie z tradycji protestanckich druków ulotnych (aż sześć) [por. Nowak-Dłużewski 1966: 90] oraz pieśni znanych z liturgii katolickiej – wskazuje na ponadwyznaniowy charakter śpiewnika, co było zapewne następstwem ówczesnej ugodowej i kompromisowej działalności politycznej i religijnej toruńskich elit.

Tabela 1. Pieśni o Narodzeniu z Máryey Pámany Syná Bożego Páná y Zbáwiciela nájżego Jezufá Kryfufá

Tytuł i/lub incipit pieśni w wydaniu z 1601 roku	Źródło ^a	1587 ^b	1596
XXVII. <i>Quem pafiores</i> [...] [Narodził się nam Zbawiciel]	XVI	+ rkps. ^c	+
<i>Wierzyk</i>	XVI	+ rkps.	+
XVIII. <i>Puer natus est nobis</i> [Dziecię się narodziło nam...]	XVI (A.) ^d	+ (12)	+
XIX. <i>Kyrie fons bonitatis</i> [Panie najż studnico dobroci...]	WzB	+ (13)	+
XX. <i>Drugie Kyrie</i> [...] [Ludzie wżyzycy wejście się...]*	XVI (A)	+ (14)	+
XXI. <i>Gloria in excelsis Deo</i> [Chwała bądź ná wy/okościach Pánu Bogu]	XVI (A)	+ (15)	+
XXII. <i>Grates nunc omnes reddamus</i> [Już teraz wżyzycy śpiewamy...]	A/KS	+ (16)	+
XXIII. bez tyt. [Bog wżzechmogący Ociec najż niebie/ki...]	S	+ (17)	+
XXIII. bez tyt. [Pan Bog wżzechmogący/ kroluąc od wieká...]	KS	+ (18)	+
XXV. <i>Dies est laetitiae</i> [Chwalmyż wżyzycy z we/elem...]	KS	+ (1)	+
XXVI. <i>In natali Domini</i> [Gdy się Kryftus narodził...]	XVI	+ (2)	+
XXVII. bez tyt. [Z Bożego narózenia we/ela się Anieli...]*	XVI	+ (4)/[3]	+
XXVIII. <i>Nobis est natus hodie</i> [Nafstal nam ieft dzień we/oty...]	WzB	+ (5)	+
XXIX. bez tyt. [Aniołowie Aniołowie zaśpiewáli...]	WzB	+ (6)	+
XXX. <i>Von Himel hoch da kom ich her</i> [Z Sámeego nieba idę k wam...]	XVI (A)	+ (7)	+
XXXI. <i>Iam Verbum Deitatis</i> [Avż Słońce z gwiazdy wy/żło...]	WzB 1569	+ (9)	+
XXXII. <i>Gelobet sey/ſu Je/ſu Chri/ſt</i> [Chwalác już bądz Jezu Kryfte...]	XVI (A)	+ (10)	+
XXXIII. <i>Ave rubens ro/ſa Virgo</i> [OYcá niebie/skiego pochwalmyż z miłości...]	KS>WzB 1569	+ (11)	+
XXXIII. <i>Puer natus in Betlehem</i> (Dwiemá języki) [PVer natus in Betlehem/ Narodził się Syn w Betleem...]	XVI (A)	+ (21)	+

Tytuł i/lub incipit pieśni w wydaniu z 1601 roku	Źródło ^a	1587 ^b	1596
XXXV. bez tyt. [<i>PAN Bog się raczył śmłować...</i>]*	XVI	+ (22)	+
XXXVI. <i>Ein Kindelein Jo löbelich</i> [<i>Narodził się Syn BOZY...</i>]*	XVI (A)	+ (23)	+
XXXVII. <i>Koleďá ná Bože národzenie dla Dźiatek</i> [<i>Nuž my Dźiatki zászpiewawmy z wefelem...</i>]	KS	+ (24)	+
XXXVIII. <i>Koleďá druga/ z Ewánielitey S. Lukáfzá</i> [...] [<i>Tákoć Pan Bog świat bárzo vmiłował...</i>]*	KS	+ (25)	+
XXXIX. <i>Přalm 117</i> [...] [<i>Chwalciež wy Pána wřycy Narodowie...</i>]*	–	+	+
XL. <i>Přalm 150</i> [<i>Zášpiewawciež Piofnkę nową Pánu Bogu nářzemu...</i>]*	–	+	+
XLI. <i>A solis ortus cardine</i> [<i>WZdajmyž cześć Kryřtowi wřycy...</i>]	XVI (A)	+ (20)	+
XLII. <i>Znowu/ A Solis ortus. Krotře</i> [<i>WEfelmy się wřycy fiego...</i>]*	XVI (A)	–	+
XLIII. <i>Grates nunc omnes. Po łácinie.</i> [<i>GRates nunc omnes reddamus Domino DEO...</i>]*	śred. (XI w.)	–	+
<i>Wierřyk</i>			
<i>Collectá</i>		–	

* Bez nut, z informacją o melodii (na ogół jest to odwołanie do melodii pieśni bezpośrednio ją poprzedzającej, w innych przypadkach jest podana szczegółowa informacja – tytuł i lokalizacja pieśni, której melodia ma być wykorzystana).

a Źródło pieśni ustalono na podstawie *Koleď polskich* (t. 1–2).

b W nawiasach podaję kolejność, w jakiej pieśni ułożono w pierwszym wydaniu śpiewnika (z obliczeń wyliczyłam dwa psalmy i dwa teksty niezamieszane w późniejszych edycjach – w kolejności to teksty 8. i 19.).

c Por. Nowak-Dłużewski 1966: 274.

d (A) oznacza prawdopodobne autorskie tłumaczenie, parafrazę Artomiusza (np. różne od wcześniejszych tłumaczeń – w przypadku kolęd niemieckich) lub pieśń znaną tylko w wersji z kancjonałów Artomiusza (np. XLVIII); WzB – znaczną zmianę tekstu w wydaniu Artomiusza.

Tabela 2. *Ná dzień Nowego Látá*

Tytuł i/lub incipit pieśni w wydaniu z 1601 roku	Źródło	1587	1596
XLVIII. bez tyt. [<i>Pochwalmyż w/zy/cy społem Páná Bogá z tego...</i>]*	KS	+ (1)	+
XLV. bez tyt. [<i>Tobie bądź Panie chwałá w/zy/fkiego swiátá...</i>]	Koch.	+ (2)	+
XLVI. <i>Prosbá do Páná BOGA o rzeczy potrzebne ná káždy Nowy Rok</i> [<i>Chwałá tobie Pánie Boze...</i>]	–	+ (3)	+

Tabela 3. *Ná dzień Trzech Krolow*

Tytuł i/lub incipit pieśni w wydaniu z 1601 roku	Źródło	1587	1596
XLVII. bez tyt. [<i>Kiedy Krol Herod krolowal...</i>]*	XVI (1521)	+ (1)	+
XLVIII. <i>Piojnká druga nadobna dla Džiatek/ na dwá gło/y</i> [<i>Szczodry wieczor...</i>]	XVI (A)	+ (2)	+
XLIX. <i>Herodes hořtis impie</i> [<i>HERodzie niezbožny Krolu...</i>]*	XVI (A)	–	+
<i>Wier/zyk</i>		inny	+
<i>Collectá</i>		inna	+

Bibliografia

Teksty źródłowe

Cantional to iest Pieśni Krześciańskie..., Toruń 1601 (Książnica Kopernikańska w Toruniu Mf.854).

Cantional albo Piesni Duchowne, Thorn 1587, red. Günter Kratzel, Frankfurt n. Menem 1980.

Kancyonāl to iest Pieśni Krześciańskie [...], Toruń 1596 (BN Mf. 31817).

PSDP – Reczek Stefan, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968.

SPXVI – elektroniczny indeks *Słownika polszczyzny XVI wieku*: <https://spxvi.edu.pl/indeks/> [dostęp: 3 listopada 2017].

STL – Głowiński Michał, Kostkiewiczowa Teresa, Okopień-Sławińska Aleksandra, Sławiński Janusz, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1998.

Literatura

Chlebowski Bronisław (1905), *Najdawniejsze kancjonały protestanckie z poł. XVI wieku. Przyczynek do dziejów polskiej liryki religijnej*, „Pamiętnik Literacki”, z. 4, s. 405–424.

Fijałkowski Paweł (2000), *Kancjonał Piotra Artomiusza z 1620 roku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 44, s. 129–148.

Friedel Teresa (2013a), *Poezja Jana Kochanowskiego w luterzańskim kancjonale toruńskim*, w: tejże, *Teksty wybrane*, oprac. Joanna Kamper-Warejko, Towarzystwo Naukowe, Toruń, s. 43–68.

Friedel Teresa (2013b), *Z badań nad kancjonalem toruńskim*, w: tejże, *Teksty wybrane*, oprac. Joanna Kamper-Warejko, Towarzystwo Naukowe, Toruń, s. 15–29.

Glemma Tadeusz (1934), *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich*, Towarzystwo Naukowe, Toruń.

Górski Konrad (1955), *Zasady wydawania tekstów staropolskich: projekt*, Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.

Jarzębowski Leonard (1969), *Druki toruńskie XVI wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Kowalewicz Henryk (1966), *Polskie tłumaczenia kolęd*, w: *Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI*, red. Juliusz Nowak-Dłużewski, t. 1, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, s. XX–XXII.

Kamper-Warejko Joanna (2006), *Pieśni pasyjne i wielkanocne w kancjonale Piotra Artomiusza (Toruń 1601)*, Towarzystwo Naukowe, Toruń.

Karplukówna Maria (1966), *Opracowanie językowe. Odmiany tekstów polskich*, w: *Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI*, red. Juliusz Nowak-Dłużewski, t. 2, Towarzystwo Naukowe, Warszawa, s. 385–497.

- Kawecka-Gryczowa Alodia (1954), *Drukarstwo polskie w dobie Odrodzenia*, Polska Akademia Nauk, Warszawa.
- Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI. Suplement (1966), w: *Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI*, t. 2, red. Juliusz Nowak-Dłużewski, Towarzystwo Naukowe, Warszawa, s. 500–520.
- Korolko Mirosław (2005), *Średniowieczna pieśń religijna polska*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Luther Martin (1591), *Katechismik albo nauka krześcijańska...*, Toruń, BN.XVI.O.6041, Mf. B996.
- Naworski Zbigniew (1994), *Rola Torunia w życiu parlamentarnym i publicznym Prus Królewskich oraz Rzeczypospolitej*, w: *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2, red. Marian Biskup, Wydawnictwo TNT, Toruń, s. 93–139.
- Nowak-Dłużewski Juliusz, red. (1966), *Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI*, t. 1, Towarzystwo Naukowe, Warszawa.
- Rietz Henryk (1982), *Henryk Strobant (1548–1609)*, w: *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, red. Marian Biskup, PWN, Warszawa, s. 37–44.
- Salmonowicz Stanisław (1994), *Kultura umysłowa Torunia w dobie renesansu, reformacji i wczesnego baroku*, w: *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2, red. Marian Biskup, Wydawnictwo TNT, Toruń, s. 169–256.
- Wilkowska-Chomińska Krystyna (1966), *Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI. Opracowanie muzyczne*, t. 2, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, s. 9–383.

Joanna Kamper-Warejko

Christmas songs in the Lutheran cantionals of Toruń

The outline addresses the set of songs included in one of the editions of the Toruń cantional by Petrus Artomius (1601). The small extract of the text provided the opportunity to grasp the range and nature of the changes taking places in the Old Polish language when the Polish culture was affected by the Reformation. For this reason, the author attempted to indicate the origin of the works and to trace the edition modifications introduced in the text with particular emphasis on linguistic alterations. In the cantional there appear texts rooted in the Polish Catholic tradition of religious songs (e.g. XVII, XX, XXI, XXVI, XXVII), translations of Protestant carols of Martin Luther known from earlier songbooks (e.g. XXX, XXXII, XXXVI); however, they are often new, modified versions of the songs. In comparison with the first edition of the cantional, the discussed edition was somewhat reorganized, which may be observed in the editor's attempt to modernize the language of the songs. On the basis of the presented description of philological- stylistic nature one may conclude that the language of the old Protestant

community of Toruń did not differ significantly from the Old Polish language of the time. On the one hand, the texts included in the cantional refer to medieval songs stylistically and linguistically. On the other hand, they illustrate the popularity and universality of Polish songs used in religious practices of Protestants, not only Lutherans.

KEYWORDS: tradition of religious songs; carols; Artomius' cantional (1601); the origin of songs; textual analysis.

dr hab. Joanna Kamper-Warejko – Zakład Historii Języka Polskiego, Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; zainteresowania naukowe: historia języka polskiego, szczególnie średniopolska leksyka religijna i botaniczna, język dawnych tekstów toruńskich, historia nazw ulic Torunia oraz stylistyka historyczna, kultura języka, rozwój mowy dziecka.

